

מדע מדינת תורתך (ב) – רעיון הברית כיסוד הדמוקרטיה

הקדמה

הסדרה 'מדע מדינת תורתך' נוסדה באכסניה מכובדת זו, על מנת להביא לידיעת הציבור את פרי מחקריו של 'מרכז תורה ומדינה', בהנחלת מושגי מדע המדינה, לאור דרכה של תורה. המאמר הראשון בסדרה, שהתפרסם בגיליון 131, הציג השוואה בין ממשל נשיאותי לבין ממשל קואליציוני. המאמר הנוכחי מבקש להציע את פתיחתו של בירור מקיף באשר ליסודות המשטר הנוהג בישראל - כבדור העולם המערבי - המשטר הדמוקרטי. זאת, על פי דרכה של תורה, הדרך שהיא תרומתו של 'מרכז תורה ומדינה' לשיח הפוליטי בישראל. המאמר הפותח מוכיח, למסקנה, כי הוגיה של הדמוקרטיה נשענו באופן מובהק על רעיון הברית היהודי. המאמר העוקב מציג את היקפה ועומקה של משמעות ה'ברית' בתנ"ך.

ההיסטוריה של משברים פוליטיים מלמדת כי תקופה אשר מתאפיינת באי יציבות, נוטה לעורר שיח מקיף על המערכת הפוליטית הקיימת. לפרקים, השיח נוטה לשאת אופי של תהייה מהותית על יסודות השלטון. במקרים חריגים עלול אף להיווצר מצג שווה של הצדקת מעשים שצופנים בחובם ערעור על המבנה כולו. כך, ביתר שאת, בחברות אשר מלכתחילה רב בהן הפיצול, והן סובלות מפערים רחבים ושסעים מהותיים. נדמה כי המצב המיוחד שישראל שרויה בו בשנים האחרונות, העלה את השיח הפוליטי המשברי לראש סדר היום. ברם, ברבים מן המקרים, השיח הציבורי נעדר הבנה לעומק של המושגים המשמשים אותו.

המהמורה שעומדת בפני כל ניסיון להנחיל הגדרה מקצועית של המונחים והמושגים שמרכיבים את מדע המדינה היא בתחושה שזהו דיון בדברים עתיקים ומפורסמים יתר על המידה. האם אומנם יש צורך בהגדרה? הן 'הכול יודעים מהי דמוקרטיה!'. דא עקא, לפרקים התחושה המצביעה על כך שהמושג הוא כה ידוע ומוכר היא דווקא לרועץ. היה ניתן לצפות כי לאחר אלפיים וחמש מאות שנה, שבהן הדמוקרטיה ידועה ונדונה במידה כזו או אחרת, תהיה בידינו הגדרה אחת, מדויקת ומוסכמת. ברם, באופן אירוני, דווקא ההיסטוריה הארוכה של הדמוקרטיה תרמה למחלוקות ולערפול המשמעות של המושג. יתר על כן, מתברר כי 'דמוקרטיה' אומרת דברים שונים לאנשים שונים בזמנים ובמקומות שונים. כך, למשל, ההיבט של דמוקרטיה כתו תקן לטיב המשטר יצר תופעה שבה ההתהדרות בה אינה עולה בהכרח בקנה אחד עם המציאות. יעידו על כך 'הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית', כפי שהתיימר הגוש הקומוניסטי לכנות את מזרח גרמניה המנוחה

(1949-1990), כמו גם שאר מדינות אוטוריטריות אשר מכריזות על עצמן כעל 'רפובליקה עממית'. כמו כן, איומים חוזרים ונשנים על כך שכפשע בין הדמוקרטיה ובין מותה המוקדם, שיבוא כתוצאה מכל החלטה פוליטית שאינה מטיבה עם צד זה או אחר של המפה המפלגתית, הופכים את הדמוקרטיה ללא יותר מאשר סיסמה ריקה מתוכן. על פי רוב, כאשר 'חושבים דמוקרטיה', האסוציאציה הראשונה היא אתונה העתיקה. אומנם אתונה היא המקרה המובהק של דמוקרטיה בעת העתיקה. יחד עם זאת, שיח דמוקרטי עדכני מצייר את המפה הקוגניטיבית שלו על גבי הדגם של הדמוקרטיה הראשונה בעידן המודרני - ארצות הברית של אמריקה. ארה"ב מהווה מעין מופת של דמוקרטיה יציבה ומבוססת היטב כדגם המובהק, אשר משמש אצל חלק מהשותפים לשיח כאידיאל לדבוק בו, ואצל החלק האחר - כאיום שיש לרחוק ממנו ככל האפשר. מאמר זה מבקש להציג, לצד הניסיון ההיסטורי, את שני המקורות ההגותיים של הדמוקרטיה המודרנית: האחד הוא 'האמנה החברתית', והאחר הוא 'הברית'. מקורות אלה מבקשים לענות על השאלה היסודית: 'מדוע מדינה?', או אף קודם לכן, מה גורם לאנשים להתאסף יחד ולארגן את 'הקיבוץ המדיני'? ביסודן מייצגות התשובות שמספקים מקורות אלו שני קצוות של הבהרת הצורך בהתקבצות מדינית. 'האמנה החברתית' מייצגת את הפן הריאלי, ואילו 'הברית' - את הפן המוסרי. 'האמנה החברתית', במקורה ההובסיאני, יוצאת מנקודת הנחה אריסטוטלית¹ שהחיים בצוותא הם טבעו של האדם. לפיכך, היא תולה את הקמתה של 'חברה מדינית' בהבנה שכל קיום של בני אדם ללא ארגון מדיני אינו מהווה את הצורה הנכונה או אף את הדרך היעילה לחיים יחדיו. לאור זאת, חברה מדינית היא דרך ההתמודדות עם המציאות של 'איש את רעהו חיים בלעו', בגרסה אחת; מקימה את המנגנון ששומר על 'הקניין', בגרסה השנייה; או מהווה היסוד לקהילה בעלת 'רצון כללי' אחד, בגרסה השלישית. בניגוד גמור לכך, 'הברית' כלל איננה רואה את עצמה כ'פתרון' לקשיים שיווצרו בשל התכנסות משותפת של 'בני ברית', אלא ההפך, כמייצגת את הדרך לממש את הזכות שהיא אף חובה לכונן אומה שיוצרת מיחידים הערבים זה בזה משפחות ושבטים שהם המסד ל'ממלכת כהנים וגוי קדוש', אשר כל שאיפתה לעשות את הטוב, הצודק והישר למען היחיד והכלל בעת ובעונה אחת.

א. האמנה החברתית

'האמנה החברתית' היא תיאוריה שנהגתה לראשונה על ידי תומס הובס² בספרו 'לויתן'. הרעיון העומד מאחורי תיאוריה זו מציג את המציאות של המדינה כהתארגנות שבאה

1. או לכל הפחות, איננה סותרת אותה, למרות הביקורת של הובס על אריסטו. זאת בניגוד לרוסו, שטען שהחיים הטבעיים אינם חיים מדיניים. ראו למשל: Leo Strauss and Joseph Cropsey, *History of Political Philosophy*, Chicago: University of Chicago Press, 1987, pp. 559.

2. תומס הובס (1679-1588), פילוסוף פוליטי אנגלי אשר נחשב לאחד ממייסדיה של המחשבה המדינית המודרנית. ספרו 'לויתן', שהתפרסם בשנת 1651, נכתב על הרקע של מלחמת האזרחים האנגלית (1642-1651) והוצאתו להורג של המלך צ'ארלס הראשון לבית סטיוארט בשנת 1649. הובס, אשר היה

מתוך הסכמה, בין מפורשת ובין מובנת מאליה, כתוצאה מתצפית בצוותא האנושי. החידוש של הובס היה למרכז הגותם של ג'ון לוק³ וז'אן ז'ק רוסו⁴. כל אחד מהוגים אלו הציג את הטעם לכינונה של אמנה חברתית, על פי השקפתו. כך, בתמצית, הובס ביסס את תפיסתו על הניסיון למצוא את הפתרון לפחד הבסיסי של כל אדם מזולתו, העלול להרע לו מתוך צורך אנושי לשימור עצמי; לעומתו הדגיש לוק את הצורך במדינה כדי להוות מנגנון השומר על 'הקניין', על ידי מערכת שלמה ומסועפת של זכויות אדם ואזרח, שיבטיחו את רווחתו של הפרט וקניינו בתוך המערכת הפוליטית; ואילו רוסו הציג את 'הרצון הכללי' - אותו רצון, צודק תמיד, המנהיג את החברה המדינית. כך, תכלית 'האמנה החברתית', על פי רוסו, היא מימושה של טובת הכלל, במובנה האיכותי ולא הכמותי, המתארת את ההיתכנות של חיים נאותים אך ורק בתוך מבנה חברתי קולקטיבי, כקהילה הומוגנית ואורגנית.

הובס, שהיה כאמור ההוגה הראשון שהציע את 'האמנה החברתית', ביקש להדגים בפני קוראיו את הצורך במדינה, על ידי מסגרת ניתוח שהייתה מקובלת בזמנו - 'מצב הטבע'. מטרת תרגיל אינטלקטואלי זה הייתה לשער את דמותה של חברה אנושית, במציאות מדומיינת של היעדר מדינה. המסקנה שהובס הגיע אליה הייתה כי התוצאה של קיום אנושי בהיעדר מדינה היא 'מלחמת הכל בכל' (bellum omnium contra omnes). דרכה של החברה להיחלץ מסכנה זו היא 'האמנה החברתית', בין היא מנוסחת ובין לאו, בין היא תיאורטית ובין היא כתובה וחתומה. לפי הובס, באמצעות 'האמנה החברתית' מעניקים האזרחים את זכויותיהם לשלטון מרכזי חזק, על מנת שימנע את המלחמה הפנימית. בגין כוחו הרב והמאיים, יש בידו של השלטון להבטיח הסדרה נאותה של שאר הכוחות, ולהרתיע משימוש מזיק בהם. כך ניתן לנסח את ההגדרה לגרסה ההובסיאנית של

מושפע מהמהפכה המדעית שהתחוללה בימיו, ביקש להציע את אמתו של גלילאו גליליי, 'לעשות מדע חדש מנושא ישן', צעד נוסף קדימה, בהצגת ההנחה שניתן להסביר את התנהגות האדם באמצעות חוקים באותה בהירות שבה נתפסו חוקי הטבע.

3. ג'ון לוק (1632-1704), פילוסוף אנגלי ורופא, נחשב לאביה של התיאוריה הליברלית. את ספריו הידועים ביותר - 'המסכת הראשונה על הממשל המדיני' ו'המסכת השנייה על הממשל המדיני' - פרסם כתגובה להוגים מרכזיים שקדמו לו: המסכת הראשונה כתשובה לספרו של רוברט פילמר, 'פטריארכה', והשנייה והחשובה לאין ערוך כתגובה ל'לויתן' מאת תומס הובס. עד המאה העשרים היה נהוג לחשוב שלוק כתב את המסכת השנייה אחרי המהפכה המהוללת (1688), ולפיכך התייחסו אליו כאל שמרן התומך בסטטוס קוו, ואל המסכת התייחסו כאל כתב הגנה בדיעבד. לוק תרם לתפיסה שגויה זו בפרסמו את המסכתות בשנת 1690. כיום ידוע למחקר שהמסכתות נכתבו ככל הנראה בסביבות 1681, ועל כל פנים לפני המהפכה המהוללת, כך שלמעשה מדובר בספר חתרני אשר ממריץ להפיל את בית סטיוארט בדרכי מהפכה.

4. ז'אן ז'ק רוסו (1712-1778), פילוסוף, סופר ותיאורטיקן של החינוך, נולד בז'נבה והיה לאחד מהפילוסופים החשובים של תקופת הנאורות. להגותו נודעה השפעה רבה (לאחר מותו); בראש ובראשונה על מחוללי המהפכה הצרפתית, כמו גם על התפתחותם של הרעיונות ששלטו בכיפה במאה התשע-עשרה - הסוציאליזם והלאומיות. ספרו הידוע ביותר הוא 'האמנה החברתית', שנפתח במשפט המפורסם: 'האדם נולד חופשי ובכל מקום כבול הוא באזיקים'. התיאוריה שלו באשר ל'רצון הכללי' שנויה במחלוקת עד היום, ויש אשר טענו (טלמון, פופר ואחרים) שהיא המקור המחשבת לרעיון 'הדמוקרטיה הטוטליטרית'.

האמנה החברתית: המרת האימה ההדדית באימה משותפת מפני השלטון. הגותו של הובס היא מזיגה ייחודית של אינדיבידואליזם ואבסולוטיזם. לא רווחת החברה או טובת המדינה עומדת לנגד עיניו, אלא שמירת חייו וביטחונו של הפרט על פי זכות הטבע וחוק הטבע. האינדיבידואליזם של הובס הוא החידוש המהפכני של 'לויתן'. בכך מניח הובס את היסודות לליברליזם הקלסי, המחליף את המסורת ברציונליזם צלול וצונן ומצמצם את המדינה למכשיר תועלת גרידא. מבט חדשני זה הוא הסיבה אשר מבהירה מדוע אימצו הוגים ליברליים, רפובליקניים ופרלמנטריים את רעיון 'האמנה החברתית'.⁵ לענייננו רלוונטית גרסת 'האמנה החברתית' של ג'ון לוק, שכתב את ספרו 'המסכת השנייה על הממשל המדיני', כתגובה לספרו של הובס.

גרסת 'האמנה החברתית' על פי לוק, מבהירה כי סיבת הקמתה של קהילה פוליטית יכולה לנבוע ממקור אחד בלבד - הבנתם של בני האדם ששלטון מדיני מסודר יועיל להבטחת זכויותיהם. זאת בהשוואה ל'מצב הטבע', שבו על כל אדם מוטלת האחריות להבטחת חירותו ונכסיו, באופן עצמאי. בעוד לפי הובס, תפקידה של החברה המדינית שנבנתה על מסד זה היה להחליף את הזכות הטבעית במבנה שלטוני, הרי שאצל לוק, תפקיד המדינה לא בא להחליף את הזכויות הטבעיות אלא אדרבה, להגן עליהן. המדינה היא כלי שנועד לשימור של חברה שקדמה למדינה. המבנה המדיני שנבנה על יסודותיה של חברה זו מחויב לשמר את זכויות היסוד שהתקיימו במסגרתה, אשר להן מעניק לוק את הכותרת 'זכות הקניין' - חיים, חירות ונכסים ('קניין' על פי לוק כולל גם את גופו של האדם). אם לא כן, היה מבנה זה בגדר כוח שרירותי ובלתי צודק, ולא בגדר הסדר מוסכם שיש לכבדו. משום כך הצדיק לוק התקוממות נגד שלטון שאינו מכבד זכויות אלו. באמצעות הבנה זו של המדינה, הכריז לוק על תחילתו של הדיון בפוליטיקה ככלי לשימורן של זכויות אוניברסליות, וכמכשיר להגנה על מה שנתפס כנטייתו הטבעית של האדם לחיים שקטים ויצרניים.⁶

כאמור, גרסת 'האמנה החברתית' של ג'ון לוק היא אחד משני המקורות ההגותיים של הדמוקרטיה האמריקנית, אשר מטרתה להתגבר על הקשיים שנוצרים בקהילה נטולת שלטון, על ידי הסכמה של 'החותמים' עליה להקמת מדינה. הרעיון השני הוא רעיון הברית, אותו מייסדי ארה"ב מן התנ"ך, והוא אשר רואה אצל בני הברית את המימוש המלא של הצד המוסרי, בהיבט התורני שלו, של החיים יחד.

ב. הממד הפוליטי של הברית

פרופ' דניאל אלעזר,⁷ מייסד הדיסציפלינה של 'חקר המסורת המדינית היהודית', סיכם את מחקריו על רעיון הברית הפוליטית ביצירתו המונומנטלית: 'The covenant Tradition on

5. תומס הובס, לויתן, ירושלים: שלם, תש"ע, עמ' 117-146.

6. ג'ון לוק, המסכת השנייה על הממשל המדיני, ירושלים: מאגנס, תשי"ט, עמ' 4-12, 21-39, 59-79.

7. דניאל יהודה אלעזר (1934 מיניאפוליס - 1999 ירושלים), מגדולי החוקרים הישראלים במדע המדינה, פרופסור באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת טמפל, מייסדו של המרכז הירושלמי לענייני ציבור

'Politics', המחזיקה ארבעה כרכים עבי כרס. הכרך השלישי - 'Covenant and Constitutionalism: The Great Frontier and the Matrix of Democracy' - מוקדש למקום שתפס רעיון הברית בעת כינונה של הדמוקרטיה האמריקנית, כמו גם בתרבות הפוליטית שהתפתחה לאחר מכן.

רעיון הברית - כפי שניתח אותו אלעזר,⁸ ראשית במחקרי הסדנאות לרעיון הברית, שהקים בו-זמנית בישראל ובארה"ב, ולאחר מכן במאמריו הרבים - מוצג באופן מלא בכרך הראשון,⁹ ובתמצית ב'פתח דבר' בשאר הכרכים. הנה כי כן, ברית היא אמנה, חוזה או הסכם על בסיס מוסרי, הנכרתת עם ה' - כאשר ה' הוא צד לברית; או בפני ה' - כאשר הוא עד או ערב לה, כאשר היבט זה הוא המעניק לה את התוקף הנצחי. ברית נכרתת בין צדדים עצמאיים למען מטרה משותפת, תחת תנאים של כבוד הדדי, השומר על שלמותם של השותפים. הממד הפוליטי בא לידי ביטוי בכך שהברית מייסדת את הקיבוץ הפוליטי. כך, טען אלעזר, הברית שנכרתה בין הקב"ה ובין עם ישראל בהר חורב, היא זו שיצרה את האומה והתוותה לה את הדרך הראויה להקמת מדינה ולייסוד מוסדות פוליטיים. רעיון הברית הוא המופת ליחסים הפוליטיים הראויים ולתרבות הפוליטית הנאותה. אף שהוא אינו מצביע על העדפה כזו או אחרת לשיטת משטר או למבנה מוסדי, הוא ניצב כל העת כאמת מידה להתנהגות פוליטית מוסרית וכאידיאל שיש לשאוף אליו בתוך קיום פוליטי ריאלי. המרכיב המאפשר את הקיום המוסרי של קהילה, שהברית היא יסוד קיומה, הוא 'החסד' - הרצון של חברי הקהילה לנהוג זה בזה 'לפנים משורת הדין', המדגיש את ממד הערבות שבין החברים, לקראת כינונה של 'ממלכת כהנים וגוי קדוש'.

רעיון הברית היהודי, כפי שהוא מוצג בתנ"ך, אומץ באופן מלא וללא הסתייגויות על ידי המתישבים הראשונים כמו גם אצל האבות המייסדים של ארה"ב. זאת בשל הזיקה העמוקה של אישים אלו לתנ"ך וקבלתם אותו וכלשונו. קבלה זו של רעיון הברית נעשתה הן בהיבט ההצהרתי והן בהיבט המעשי, כמסגרת המקימה את הקיבוץ הפוליטי. כך, למשל, הצהרות בריתיות מופיעות בנאומיו של ג'ון וינטרופ, מראשוני המתישבים בארה"ב ומושלה של מדינת מסצ'וסטס, ויותר משלוש מאות שנה לאחר מכן, בנאום ההכתרה של הנשיא לינדון ג'ונסון. בפועל נכרתו בריתות כתובות וחתומות, בעת הקמתן של מושבותיה הראשונות של ארה"ב, ובראשן קונטיקט, רוד איילנד וניו אינגלנד. יתר על

ומדינה, יושב ראש האגודה הישראלית למדע המדינה ומזכיר האגודה האמריקנית למדע המדינה, נשיא הפדרציה היהודית-ספרדית האמריקנית, חבר מועצת יד ושם, מייסדם ועורכם הראשון של שני כתבי עת חשובים, מגדולי המומחים בעולם לחקר הפדרליזם ויעץ לבית הלבן, מחבר או עורך של 81 ספרים, כמו גם של מאות מאמרים. בסה"כ נמנו מעל ל-4000 פריטי טקסט שפרופ' אלעזר היה מחברם או עורכם.

8. תרומה של ממש להנחלת משנתו המדינית של פרופ' דניאל אלעזר בקרב הציבור הרחב תרם פרסום ספרו של ר"ח נבון, מדינה קטנה לעם גדול, שיצא לאחורונה בהוצאת 'ידיעות ספרים'. רעיון הברית, בגרסה שניסח אלעזר, מהווה עיקר בספר זה, כך שיש בו בסיס לדיון שיוצא אל מעבר למחוזות האקדמיים של חקר המסורת המדינית היהודית.

9. Daniel J. Elazar, Covenant and Polity in Biblical Israel, New Brunswick: Transaction, 1995, pp. 19-34.

כן, אלעזר הוכיח כי בזמן שהובס ולוק הגו את רעיון 'האמנה החברתית', כבר נכרתו בריתות בהתיישבות האנגלית בצפון אמריקה. זאת ועוד, טען, מבין שני היסודות של הדמוקרטיה האמריקנית, 'הברית' ו'האמנה החברתית', הרי בהצהרת העצמאות האמריקנית ניכרת השפעה רבה יותר של הברית. ראשית, הצהרת העצמאות, כברית הר חורב, הקימה עם וייסדה קיבוץ פוליטי. שנית, הצהרת העצמאות האמריקנית אינה מייסדת שלטון ומותרת זאת לחוקה, שנוסחה מאוחר יותר. לבסוף, הצהרת העצמאות מכריזה על התכונות היסודיות שיוצרות את העם האמריקני וקובעת שהקשר בין האזרחים הוא נצחי.¹⁰

סיכום

חשוב להדגיש כי ההוכחה שמייסדיה של ארצות הברית של אמריקה ראו ברעיון הברית את אחד מן האדנים שהדמוקרטיה המודרנית מושתתת עליהם, אין בה כדי לטעון שקיימת העדפה תורנית לשיטת ממשל זו או אחרת. בשונה מאסכולות אחרות, אשר כופות את סדר היום המחקרי שלהן על הכתובים, אנו מעדיפים להאזין בקשב רב למושגים הפוליטיים ששחה לנו המסורת המדינית היהודית ולערוך על פיהם את מחקרנו. יחד עם זאת, ההשפעה המכריעה שנודעה לרעיון הברית על צביונה של המסורת המדינית היהודית, הרבה לפני הקמת ארה"ב, אינה מוטלת בספק. הואיל ורעיון הברית הוא אבן יסוד של הדמוקרטיה, וייתכן שאף 'האמנה החברתית' עצמה היא מעין חילון של רעיון הברית,¹¹ הרי לכל הפחות ניתן לראות בכך פתח למחשבה ולדיון, ואולי אף להאיר אור אחר על היחסים המיוחדים שבין ארה"ב וישראל כבנות ברית.

יתר על כן, חשוב להזכיר את הפרשנות של צבי ירון לדבריו של מרן הראי"ה זצ"ל בפסקה המפורסמת באורות (עמ' קס), שבה משווה הרב בין מדינת ישראל - 'כסא ה' בעולם', ובין מדינה בסגנון המדינה הבורגנית שהגה גאורג פרידריך וילהלם הגל - 'חברת אחריות גדולה'. על פי פרשנותו של ירון, כוונתו של הרב ב'חברת אחריות גדולה' היא ל'אמנה החברתית'.¹² ייתכן, אם כן, כי בעוד 'אמנה חברתית' שגרתית מובילה ל'חברת אחריות גדולה', הרי שעל מדינה ששואפת להיות 'יסוד כסא ה' בעולם' לראות ב'ברית' את האידיאל הפוליטי שיש לשאוף אליו.

לאור כל זאת, יש להודות שככל שתגבר ההפנמה בשיח הציבורי שהברית היהודית היא יסוד ראשון במעלה של התפיסה הדמוקרטית המודרנית, כך ייפתח צוהר הולך ומתרחב להעמיק את הדיון מעבר לסיסמאות וסיסמאות שכנגד. כך, למשל, על פני

10. Daniel J. Elazar, *Covenant and Constitutionalism: The Great Frontier and the Matrix of Democracy*, New Brunswick: Transaction, 1998, pp. 17-100.

11. השו: Fania Oz-Salzberger, *The Political Thought of John Locke and the Significance of Political Hebraism: Then and Now*, in Gordon Schochet, et al (eds.), Jerusalem: Shalem, 2008, pp. 231-258.

12. צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ד, הערה 62 בעמ' 319. אני מודה לרב פרופ' גוטל, ראש מערך המחקר במרכז תורה ומדינה, על ההפניה למקור חשוב זה.

פובליציסטיקה מקובלת שמנגידה בין 'מדינה יהודית' ל'מדינה דמוקרטית', עשויה להתפתח ההכרה בקשר ההדוק שבין 'דמוקרטיה ל'יהודית' ואף דרישה תורנית להחזיר את עטרת הדמוקרטיה ליושנה. לחילופין, שיח דמוקרטי-בריתי הוא המקום לדון בהצעתו של הרב חיים נבון ל'מדינה יהודית רזה',¹³ כמו גם בגישתו של הרב עזריאל אריאל המציגה את 'שיח הראויות' התורני כתחליף ל'שיח הזכויות' הליברלי.¹⁴ על כל פנים, הרחבת המחקר והצטרפותם של חוקרים נוספים לתחום המחקר שיסד פרופ' דניאל אלעזר, 'חקר המסורת המדינית היהודית', אשר תוביל להבנה מדויקת של התפקיד הכפול של הברית, הן כיסוד 'המסורת המדינית היהודית' והן כמקור לדמוקרטיה האמריקנית, מסוגלת להוות תשתית לשיח מדיני יהודי חדש.

13. הרב חיים נבון, מדינה קטנה לעם גדול, תל אביב: ידיעות ספרים, 2021.
14. הרב עזריאל אריאל, שיח הראויות: חלופה יהודית בין שיח הזכויות למוסר החובות, ניצן: מרכז אחוה, 2019.